

Бондаренко Галина
(Київ)

ДЕРЖАВА ЯК ФАКТОР У ПРОЦЕСАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ

Початком української національної ідентичності сучасні політологи, зокрема В. Карасьов, вважають так звану помаранчеву революцію 2004 року, завдяки якій, на їхню думку, відбувся перехід від радянської і контрросійської політичної ідентичності до європейського вибору нації, постросійської ідентичності (див. Інтернет-видання “Українська правда” від 21.12.2004). Утім, “європейський вибір” країни і “демократичні свободи”, проголошені українською владою, для більшості її громадян, що борються за виживання, залишаються лише абстрактними гаслами. Українці порубіжжя завдяки тісним економічним, міжкультурним взаєминам з населенням сусідніх країн складають особливе середовище, в якому найпомітніша дієвість державної політики у сфері міжетнічних стосунків і побудови національної держави. Серед чинників, що найбільше впливають на перебіг етнокультурних процесів в українському прикордонні та визначають успішність нації на світових ринках, – економічна та політична стабільність у країні, геополітичні пріоритети влади.

Соціологічні опитування засвідчують, що за сучасних умов етнокультурних поділів з усіх маркерів національної ідентичності найприроднішим виглядає наголошення на її “цивільній”, громадянській складовій – спільні права, обов’язки та економічні інтереси. Серед п’яти чинників, потенційно здатних згуртувати народ України в єдину спільноту, найбільша кількість респондентів (33 %) назвала “прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян”, 28 % опитаних обрали “рівні права і співіснування в рамках однієї держави”, і ще 12 % вказали на “спільні політичні принципи та ідеї”. Натомість “спільну східнослов’янську культурну й історичну спадщину” як потенційно об’єднавчий чинник відзначило лише 11 % респондентів, а про “знання

і розуміння української культури і мови” згадало лише 8 %.

Фахівці вирізняють декілька фаз у процесі національної ідентифікації: фази етнодиференціації нації, формування авто- та гетеростереотипів, формулювання національного ідеалу¹. Ідеологічне забезпечення та підтримка цих складових здійснюється державою, утім, їхня дієвість та ефективність можливі лише за умов належної соціально-економічної аргументації. У зв’язку із цим відбувся перехід від усвідомлення важливості проголошення незалежності до амбівалентного ставлення до неї або ж асоціацій з втратами (саме через соціально-економічну нестабільність). У країні досі відсутня національна ідея, здатна згуртувати націю. Пошуки її в історичному минулому, язичницькій складовій етнокультури поки що не дали позитивного результату, якщо не враховувати стійкий попит на історико-етнографічну літературу.

На відміну від Росії з її ідеєю “третього Риму”, потужно підтриманою державою і широко розтираженою ЗМІ (зокрема через кіно, телебачення), сучасна українська культура не має ні такої інтегруючої ідеї, ні достатньої підтримки на державному рівні нових напрямів досліджень. Так, в умовах невизначеної національної стратегії стосовно безпеки культурно-інформаційного простору країни, заповнення його зарубіжним інформаційним продуктом (російським, американським), держава втрачає важелі ідеологічного впливу, зокрема на процеси національної консолідації. На думку фахівців, “Проблема языковой экспансии как одного из методов внедрения в этническое сознание народа якобы с целями, на первый взгляд гуманными, – приобщение к мировой культуре, распространение новейших технологий..., приведет не только к изменению ментального сознания, но и, как следствие, к зависимости культурной, идеологической, политической и финансовой”². У результаті Україна опинилась під потужним чужоземним інформаційно-культурним тиском. За даними Державного комітету телебачення і радіомовлення України, близько 80 % ефірного часу теле- і радіостанцій заповнено чужомовним продуктом. Популярні в народі FM радіостанції переважно російськомовні. Не на користь України склалося і використання час-

тотного ресурсу. Через більш потужний інформаційно-технічний ресурс держав-сусідів (Росії, Румунії, Угорщини, Польщі) більшість прикордонних районів мають значно кращі умови для прийому зарубіжних програм, аніж вітчизняних, подекуди вітчизняне мовлення тут зовсім відсутнє.

Наслідки сьогодні досить помітні при дослідженнях етнокультурних процесів, що відбулися і тривають досі в українському порубіжжі. Порівняно вищий рівень життя Польщі та трудова міграція до цієї країни активізували процеси повернення втраченої ідентичності поляками Волині, вивчення польської мови українцями краю. Неабияке значення для зростання національної свідомості поляків мав етноконфесійний чинник. Урядові заходи щодо демократизації релігійного життя в Україні, легалізація римо-католицької церкви та її просвітницька діяльність призвели до того, що навіть ті з поляків, що визнавали себе українцями, повернули собі колишню національну приналежність під час офіційного перепису 2001 року.

Українці волинських, рівненських сіл зі змішаним населенням відзначають, що їхні односельці-поляки “стали більш гонорові через те, що Польща піднялась, а у нас ніяк порядку немає”. За докір владі сприймається сучасна політика експорту-імпорту товарів: “Дожились, що вже сало з Польщі возимо”. Через міграцію відбуваються численні міжкультурні запозичення: в індивідуальному будівництві, облаштуванні господарства, хатньому інтер'єрі, кулінарії, манері одягатися. Побутові спостереження за дотриманням поляками санітарних норм у громадських місцях (“Як тільки границю переїдеш з України, то зразу видно, що Польща, всюди чисто, ніде сміття не валяється”), спонукають населення прикордонних районів дотримуватися чистоти й на рідній землі. Туристи зі східних та центральних регіонів України, що відвідують її західні землі, відзначають, що тут значно чистіше, ніж у них дома.

Молоді жінки та дівчата в порубіжних районах вважають престижнішим шлюб з поляком, чехом, словаком, аніж з українцем, більшість із яких має гіршу матеріальну забезпеченість, аніж їхні ровесники за кордоном. Правда, окрім матеріального чинника, до уваги беруться і етнопсихологічні характеристики: “іноземні чоловіки

більш уважні до жінок”, “дуже цінують, що наші жінки роботячі”.

Схожі процеси відбуваються і на українсько-мадярському порубіжжі. Угорське населення, тут ніколи не втрачало своєї ідентичності, зберігаючи свою мову, віру, маючи національні школи, можливість перегляду телепередач рідною мовою навіть за радянських часів. Відкриття кордону з Угорщиною, можливість навчання та працевлаштування, інші державні заходи з підтримки угорської діаспори в Україні призвели до поширення “моди” на мадярське серед українців Закарпаття й дедалі більшої відірваності угорського населення краю від України. Наслідками цього можна вважати тенденцію до встановлення та поновлення історичних пам'яток, символів Австро-Угорської імперії на території Закарпаття (спорудження пам'ятника на Верецькому перевалі до 1100-річчя приходу угорців у Карпатську низовину, ідея встановлення пам'ятника імператриці Марії Терезі, яка неоднозначно сприймається місцевою людиною). В останнє десятиліття у зв'язку із розширенням мережі зеленого туризму в регіоні збільшилася, кількість етнографічних ярмарків, етнофестивалів, свят (свято вина, свято гуляшу), які виростили з місцевих традицій, однаково поширених і в українського, і мадярського населення. Особливо запозичення традицій помітне у сфері харчування.

На українсько-білоруському прикордонні (зокрема на Берестейщині) жорстка ідеологічна політика, підкріплена певними соціальними гарантіями, сприяє втраті української ідентичності. Фахівці пояснюють тенденцію до зменшення кількості росіян та білорусів в Україні впливом державницького фактора на етноідентифікаційні, етноконсолідуючі процеси, що ставить індивіда перед вибором: збереження національної ідентичності в статусі національної меншини чи її втрати з наступним переходом до чільного етносу. Ці самі процеси відбуваються і з українцями Білорусії, з тією відмінністю, що конфлікт ідентичностей тут триває ще з XIX ст. і визначається геополітичними факторами. “За часу незалежності [Білорусії] змінювався сам підхід до розуміння самого терміна «нація», коли він відходив від якихось етнічних речей до речей державницьких. Тому тепер більшість населення

Берестейщини усвідомлює себе, швидше, не поліщуками, українцями, а білорусами. Береться за основу чинник не стільки етнічний, скільки державний. Етнічний чинник ще не до кінця визначає національне питання”, – так про перевагу державного над етнічним в сучасній Білорусії говорить заступник головного редактора мінської газети “Наша Ніва” Андрій Скурко³.

Певний рівень економічної стабільності та система соціальних гарантій в Білорусії спонукають її українське населення до зміни етнічності, а українців прикордонних зон до переоцінки т. зв. демократичних свобод. “Там є робота, зарплата, люди живуть набагато краще, як у нас”, “що з теї свободи, ну покричиш, і все”. Притаманна українцям надія на “добру владу” призвела до певної міфологізації образу президента Лукашенка як “батька народу” серед українців прикордонних районів і не лише прикордонних. “У Лукашенка свій вертоліт, от він летить, бачить – трактористи орють, спуститься, поговорить, підбадьорить і далі летить. Бачить – доярки на фермі, спуститься, доярок обніме, поцілує і далі летить”⁴. Сучасне життя населення Білорусії сприймається українцями порубіжжя як залишок соціалістичного раю і викликає почуття ностальгії за втраченими радянськими часами і нарікання на нинішню українську владу – “цих демократів”.

На українсько-російському пограниччі, що перебуває в зоні сильного ідеологічного тиску з боку Росії, населення якої має також певні соціальні переваги порівняно з Україною на рівні побутової свідомості фіксуються тенденції до визнання переваг російського громадянства (на Сумщині, Луганщині). Село Линове Путивльського р-ну на Сумщині, населення якого ще в 1987 році ідентифікувало себе як “горюни”, чітко розрізняючи свої і чужі звичаї (“те, которые похощачены, делают так, которые кацапы – делают так, а мы, горюны, делаем так”), сьогодні називають себе росіянами і не вдоволені переходом на українську мову викладання у місцевій школі. Не останню роль у формуванні російської ідентичності мешканців Линового та двох сусідніх горюнівських сіл мав інтерес до їхньої культури та побуту з боку московських, петербурзьких етнографів, фольклористів, проведення фестивалів слов’янської пісенності у Путивлі. Ціка-

вим є також приклад села Авіло-Успенка на межі Донецької та Ростовської областей, територіально розділеним між двома державами. У 1970–1980-х роках, коли постачання продуктами, товарами в Україні було кращим, російське громадянство сприймалося негативно. Сьогоднішнє покращення соціального статусу громадян російської частини села (газифікація, відремонтовані дороги, більша пенсія) спонукала жителів української частини Авіло-Успенки звернутися з проханням до В. Путіна про приєднання їх до Росії⁵. Опитування українського населення Сумщини з вивчення громадської думки з приводу етнічних авто- та гетеростеротипів, міжетнічних взаємин, проведене в 2006 році, виявило наявність стійких шаблонів, поширених і в інших областях України: “українці роботящі, добрі, довірливі”, “росіяни – відкриті, душа “на розпашку”, “багато п’ють, лаються”. Більш освічені респонденти відзначали також “синдром старшого брата” у звичайних росіян: “та вони тут вообщє раньше вели себе нагло, це зараз якось присмиріли” (с. Шпилівка Сумського р-ну). Утім, почуття ворожнечі до людини, несприйняття її через національну приналежність нашими дослідженнями не зафіксоване. Щодо інших факторів, що викликають емоційний спротив пересічних громадян, варто зазначити, що стосовно багатих людей чи тих, які розбагатіли раптово і неправедно, рівень неприязні в порубіжних районах значно нижчий, ніж в інших.

Переважання соціального над етнічним і національним можна вважати характерним для сучасних етнокультурних процесів українського порубіжжя в цілому. Дослідження українсько-молдавського пограниччя засвідчують втрату молдавської ідентичності з набуттям української чи румунської. Програми державної підтримки власної діаспори в Україні з боку Болгарії, Румунії, Польщі вплинули на національно-культурне відродження цих меншин в Україні та їхньої зорієнтованості на державу-метрополію. Затверджений Верховною Радою України (20 листопада 2003 р.) закон про правовий статус закордонних українців сприяв національно-культурному відродженню української діаспори в сусідніх країнах. Згортання програм державної підтримки власної діаспори в країнах пострадянського просто-

ру призвело до втрати української ідентичності навіть тих, хто мав її раніше.

Політична нестабільність у державі посилює тенденції децентралізації та регіоналізації, які в свою чергу актуалізують місцеві українські ідентичності (киян, львів'ян, харків'ян, донеччан, волинян, тощо). Представників таких субідентичностей стає дедалі більше, а самоідентифікація за ознакою регіону превалює над загальноукраїнською. За даними соціологічних досліджень, найпоширенішою у країні є місцева ідентичність: 44 % опитаних ототожнюють себе насамперед зі своїм містом/селом, лише 31 % – насамперед з Україною⁶.

Перебіг сучасних етнокультурних процесів на українському прикордонні засвідчує визначальну роль державного чинника в націотворчих процесах. Ігнорування владою проблем, що стосуються формування національної ідентичності засобами мас-медіа, за економічної та політичної нестабільності, що має місце в країні, може призвести до перетворення України на “зручну територію” чи “демографічний ресурс”, які поглинуть Росія або Європа. Нещодавно проведені нами дослідження процесів національної ідентифікації в середовищі української молоді виявили, що 95 % відсотків опитаних позитивно оцінюють той факт, що вони є громадянами України, та при цьому кожен другий, маючи можливість змінити громадянство, оселився б у країнах Євро-союзу чи США.

¹Татаренко И. В. Национальная идентификация в переходных обществах / Автореф. дисс. ... – М., 2003. – С. 4

²Большева Н. Н. Развитие языка в условиях глобализации (социально-философский аспект) / Автореф. дисс. ... – Красноярск, 2006. – С. 7.

³Марусик Т. Українці Берестейщини: минуле і сучасне. – Радіо “Свобода”, 15 жовтня 2003 р. / http://www.novamova.com.ua/htm/marusyk/marusyk_7.htm.

⁴Записано від Бахмутової К. К., 1946 р. н. с. Муравльовка Ізмаїльського р ну Одеської обл.

⁵Авдеенко Т., Журавлева Л. Граница по судьбе: история украинско-русского села Успенка // Отечественные записки. – 2007. – № 1.

⁶Шимченко Л. Громадянська ідентифікація особи як чинник формування української політичної нації / Автореф. дис. к.е.н. – Київ, 2007. – 18 с.

Шульга Ігор
(Саратов)

УКРАЇНЦІ НИЗОВОГО ПОВОЛЖЯ ТА ЇХ НАЦІОНАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ

Разом із проголошенням у 1991 році незалежності України виникло нове явище – “Східна діаспора”. Східна діаспора дуже молода і в той час має давню передісторію свого формування. Молодість східної діаспори зумовлена початком структуризації українських організацій на просторах СНД і в першу чергу Росії. У цьому контексті важливим є питання самовизначення українців, які за різних обставин опинилися поза межами основного етнічного масиву розселення українців, збереження їхньої історії та культурних надбань. За результатами Всеросійського перепису населення 2002 року в Росії нараховувалося 2 млн. 943 тис. українців [16]. Тільки в Низовому Поволжі (Саратовська, Волгоградська, Астраханська обл.) – одному з найдавніших українських анклавів у Росії – за офіційними даними, чисельність українців складає 136 143 чоловік [17]. Не зважаючи на майже трьохсотлітню історію українського народу на волзьких берегах, до останнього часу вона залишається малодослідженою. Як справедливо зауважив збирач українського фольклору В. Пержило, нижньоволзькі українці – це “забута гілка українського народу”. У зв'язку з цим розгляд питань національного самовизначення українців Низового Поволжя залишається однією з найактуальніших проблем вивчення історії та визначення культурних надбань українців зазначеного регіону.

Перша документальна згадка про українців у Низовому Поволжі пов'язана з перебуванням Петра I в Царицині під час Каспійського походу. Як свідчить А. Гераклітов, до царя звернувся малоросіянин Яків Житков із проектом розселення біля Царицина українців. “Петро так зацікавився Житковим, що наказав йому їхати разом з собою в Астрахань, де і мав з ним з нагоди переселення докладну розмову. Результатом цієї розмови був указ із астраханської губернської канцелярії,